

Urban Social Issues: Slum (झोपडपट्टी)

Dr. K. M. Desai

प्रस्तावना: नागरीकरण ही आधुनिक समाजातील एक महत्वाची प्रक्रिया आहे. औद्योगिकीकरण, व्यापार, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य आणि आधुनिक जीवनाच्या विविध संधींमुळे शहरांची लोकसंख्या सातत्याने वाढत आहे. शहरांचा विस्तार होत असताना ग्रामीण भागातून मोठ्या प्रमाणावर लोक शहरांकडे स्थलांतर करतात. परंतु शहरांची आर्थिक व भौतिक वाढ ज्या वेगाने होते, त्या वेगाने सर्व नागरिकांसाठी पुरेशी आणि परवडणारी घरे, पाणी, स्वच्छता, आरोग्य, शिक्षण, वाहतूक आणि इतर मूलभूत सुविधा उपलब्ध होत नाहीत. या परिस्थितीत शहरांमध्ये अनियोजित, दाट आणि अपुन्या सुविधांच्या वस्त्या निर्माण होतात. त्यांनाच सामान्यतः झोपडपट्ट्या (Slums) असे म्हणतात. झोपडपट्टी ही केवळ निकृष्ट घरांची समस्या नाही. ती गरिबी, बेरोजगारी, स्थलांतर, सामाजिक विषमता, अपुरे नागरी नियोजन, गृहनिर्माणगाचा तुटवडा, आरोग्य समस्या, पर्यावरणीय समस्या आणि सामाजिक वंचितता यांचे एकत्रित स्वरूप आहे. त्यामुळे झोपडपट्टीचा प्रश्न हा आधुनिक शहरी समाजशास्त्रातील एक महत्वाचा सामाजिक प्रश्न मानला जातो.

महत्वाचे शब्द: नागरीकरण, झोपडपट्ट्या, स्थलांतर, गरिबी, नागरी नियोजन

1. झोपडपट्टीचा अर्थ

झोपडपट्टी म्हणजे शहरातील अशी वस्ती जिथे मोठ्या संख्येने लोक तुलनेने लहान जागेत राहतात आणि त्यांना सुरक्षित व दर्जेदार निवास, स्वच्छ पाणी, स्वच्छतागृहे, सांडपाणी व्यवस्था, कचरा व्यवस्थापन, रस्ते, आरोग्य आणि इतर मूलभूत नागरी सुविधा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नसतात. अनेक झोपडपट्ट्यांमध्ये घरे तात्पुरत्या किंवा कमी दर्जाच्या साहित्यापासून बांधलेली असतात. काही ठिकाणी सार्वजनिक किंवा खासगी जमिनीवर अनधिकृत बांधकामे झालेली असतात. अशा वस्त्यांमध्ये राहणाऱ्या लोकांचे उत्पन्न सामान्यतः कमी असते आणि ते असंघटित क्षेत्रातील कामांवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असतात.

सोप्या शब्दांत

“शहरातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल लोकांची दाट लोकवस्ती, जिथे निवासाची गुणवत्ता आणि मूलभूत नागरी सुविधा अपुन्या असतात, तिला झोपडपट्टी म्हणतात.”

2. झोपडपट्टीची संकल्पना

झोपडपट्टी ही संकल्पना केवळ घराच्या गुणवत्तेशी संबंधित नाही. एखाद्या वस्तीत घरांची अवस्था खराब असली तरी तेथील पाणी, स्वच्छता, आरोग्य आणि इतर सुविधा चांगल्या असतील, तर ती पारंपरिक अर्थाने झोपडपट्टी मानली जाईलच असे नाही.

झोपडपट्टीच्या संकल्पनेत पुढील घटक महत्वाचे आहेत:

- निकृष्ट किंवा असुरक्षित निवास
- जास्त लोकसंख्या घनता
- मूलभूत सुविधांचा अभाव
- अपुरी स्वच्छता
- असुरक्षित जमिनीचा ताबा
- कमी उत्पन्न
- असंघटित रोजगार
- सामाजिक व आर्थिक वंचितता
- सार्वजनिक सेवांचा अपुरा लाभ

म्हणूनच झोपडपट्टी ही भौतिक, आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थितीचे मिश्र स्वरूप आहे.

3. झोपडपट्ट्यांची प्रमुख वैशिष्ट्ये

1) लोकसंख्येची जास्त घनता

झोपडपट्ट्यांमध्ये मर्यादित जागेत मोठ्या संख्येने लोक राहतात. एका छोट्या घरात अनेक कुटुंबीय राहण्याची परिस्थिती दिसते. त्यामुळे गर्दी, गोपनीयतेचा अभाव आणि आरोग्यविषयक समस्या निर्माण होतात.

2) निकृष्ट दर्जाची घरे

अनेक घरांचे बांधकाम पत्रे, प्लास्टिक, लाकूड, विटा किंवा इतर स्वस्त साहित्याने केलेले असते. काही घरे पावसाळा, पूर किंवा आगीसारख्या नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तींसाठी असुरक्षित असतात.

3) स्वच्छ पाण्याची कमतरता

काही झोपडपट्ट्यांमध्ये पाण्याचा पुरवठा नियमित नसतो. सार्वजनिक नळांवर मोठी गर्दी असते. पाण्यासाठी लांब अंतर चालावे लागणे हीदेखील समस्या असू शकते.

4) स्वच्छतागृहांचा अभाव

वैयक्तिक स्वच्छतागृहे नसल्यामुळे सार्वजनिक किंवा सामुदायिक स्वच्छतागृहांवर अवलंबून राहावे लागते. काही ठिकाणी स्वच्छतागृहांची संख्या लोकसंख्येच्या तुलनेत अपुरी असते.

5) सांडपाणी व्यवस्थेचा अभाव

सांडपाण्याचा योग्य निचरा न झाल्यास गलिच्छ पाणी रस्त्यावर किंवा घराजवळ साचते. त्यामुळे डास, माश्या आणि रोगजंतूंची वाढ होते.

6) कचरा व्यवस्थापनाची समस्या

नियमित कचरा संकलनाची सुविधा नसल्यास कचरा उघड्यावर टाकला जातो. यामुळे दुर्गंधी, प्रदूषण आणि आरोग्याच्या समस्या निर्माण होतात.

7) असंघटित रोजगार

झोपडपट्टीतील अनेक रहिवासी बांधकाम, घरगुती कामे, रस्त्यावरील विक्री, लघु व्यवसाय, वाहतूक, कारखाने किंवा इतर असंघटित क्षेत्रात काम करतात.

8) सामाजिक असुरक्षितता

कमी उत्पन्न, अनिश्चित रोजगार आणि जमिनीच्या मालकीची अनिश्चितता यामुळे झोपडपट्टीतील कुटुंबे सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या असुरक्षित असतात.

4. झोपडपट्ट्या निर्माण होण्याची कारणे

झोपडपट्ट्या निर्माण होण्यामागे एकच कारण नसते. अनेक आर्थिक, सामाजिक, लोकसंख्याशास्त्रीय आणि शहरी नियोजनाशी संबंधित कारणे एकत्रितपणे त्याला कारणीभूत असतात.

1) ग्रामीण-शहरी स्थलांतर

झोपडपट्ट्या वाढण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे ग्रामीण भागातून शहरांकडे होणारे स्थलांतर. ग्रामीण भागातील लोक रोजगार, शिक्षण, आरोग्य, व्यवसाय आणि चांगल्या जीवनमानाच्या शोधात शहरांकडे येतात. मात्र शहरातील घरांचे भाडे आणि जमिनीच्या किमती त्यांच्या उत्पन्नाच्या तुलनेत जास्त असतात. त्यामुळे ते परवडणाऱ्या पर्यायी निवासाचा शोध घेतात आणि झोपडपट्ट्यांमध्ये राहू लागतात.

2) गरिबी

गरीबी ही झोपडपट्टीच्या समस्येची मूलभूत कारणांपैकी एक आहे. कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांना शहरातील औपचारिक घरबाजारातील घरे परवडत नाहीत.

3) परवडणाऱ्या घरांचा अभाव

शहरांमध्ये उच्च व मध्यम उत्पन्न गटासाठी घरांची निर्मिती मोठ्या प्रमाणावर होत असली, तरी गरीब व कमी उत्पन्न गटासाठी परवडणारी घरे अपुरी असतात. परिणामी अनौपचारिक वस्त्यांचा विस्तार होतो.

4) जलद नागरीकरण

शहरांची लोकसंख्या वेगाने वाढते; परंतु पायाभूत सुविधा आणि गृहनिर्माण यांचा विस्तार त्याच प्रमाणात होत नाही. या असमतोलांमुळे झोपडपट्ट्या निर्माण होतात.

5) बेरोजगारी

ग्रामीण भागात रोजगाराच्या मर्यादित संधी असल्यामुळे लोक शहरात येतात. मात्र शहरात आल्यावर त्यांना कायमस्वरूपी आणि चांगल्या उत्पन्नाचा रोजगार मिळेलच असे नाही. त्यामुळे ते कमी उत्पन्नाच्या कामांवर अवलंबून राहतात.

6) आर्थिक विषमता

शहरांमध्ये श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील आर्थिक अंतर मोठे असते. एकीकडे उच्च दर्जाची निवासी क्षेत्रे निर्माण होतात, तर दुसरीकडे कमी उत्पन्न असलेल्या लोकांसाठी अनौपचारिक वस्त्या तयार होतात.

7) अपुरे शहरी नियोजन

शहरांच्या नियोजनात कमी उत्पन्न गटासाठी पुरेशी जागा आणि घरे राखली गेली नाहीत तर झोपडपट्ट्यांचा विकास होऊ शकतो.

8) जमिनीच्या वाढत्या किमती

शहरांमध्ये जमिनीच्या किमती वाढल्यामुळे गरीब नागरिकांना घर बांधणे किंवा जमीन खरेदी करणे कठीण जाते.

9) औद्योगिकीकरण

औद्योगिक विकासांमुळे शहरांमध्ये रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. त्यामुळे कामगार शहरांकडे आकर्षित होतात. परंतु कामगारांच्या संख्येच्या तुलनेत स्वस्त निवासाची उपलब्धता कमी असल्यास झोपडपट्ट्या निर्माण होतात.

5. झोपडपट्टीतील प्रमुख सामाजिक समस्या

1) गृहनिर्माण समस्या

झोपडपट्ट्यांतील सर्वात प्रमुख समस्या म्हणजे सुरक्षित आणि दर्जेदार निवासाचा अभाव. अनेक घरे: लहान असतात, गर्दीची असतात, हवेशीर नसतात, प्रकाशाची कमतरता असते, असुरक्षित साहित्याने बांधलेली असतात. यामुळे रहिवाशांच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर परिणाम होतो.

2) आरोग्य समस्या

अपुरे पाणी, अस्वच्छता, कचरा, सांडपाणी आणि गर्दी यामुळे विविध आरोग्यविषयक समस्या उद्भवू शकतात. विशेषतः संसर्गजन्य आजार, श्वसनविषयक समस्या, पाण्यामुळे होणारे आजार, कुपोषण, त्वचारोग डासांमुळे होणारे आजार यांचा धोका वाढतो. आरोग्यसेवा उपलब्ध असली तरी कमी उत्पन्नामुळे अनेक कुटुंबांना नियमित उपचार घेणे कठीण जाते.

3) शिक्षणाची समस्या

झोपडपट्टीतील मुलांना शिक्षण घेताना अनेक अडचणी येतात. त्यामध्ये कुटुंबाचे कमी उत्पन्न, शैक्षणिक साहित्याचा खर्च, स्थलांतर, घरातील गर्दी, अभ्यासासाठी योग्य जागेचा अभाव, बालमजुरी, पालकांचे कमी शैक्षणिक स्तर यांचा समावेश होतो. काही मुलांना कुटुंबाच्या उत्पन्नात हातभार लावण्यासाठी शिक्षण सोडावे लागते. त्यामुळे गरिबीचे चक्र पुढील पिढीतही कायम राहू शकते.

4) बेरोजगारी व रोजगाराची समस्या

झोपडपट्टीतील रहिवाशांना रोजगार मिळतो; परंतु तो अनेकदा अनियमित आणि असंघटित स्वरूपाचा असतो. उदाहरणार्थ: बांधकाम कामगार, घरगुती कामगार, फेरीवाले, छोटे दुकानदार, रिक्षा किंवा वाहतूक क्षेत्रातील कामगार, कारखान्यातील अस्थायी कामगार, कचरा संकलन करणारे कामगार या रोजगारात उत्पन्नाची हमी, सामाजिक सुरक्षा, विमा आणि निवृत्तीविषयक सुविधा मर्यादित असू शकतात.

5) महिलांच्या समस्या

झोपडपट्ट्यांमध्ये महिलांना अनेक पातळ्यांवर अडचणींचा सामना करावा लागतो. पाणी आणण्याची जबाबदारी, स्वच्छतागृहांची कमतरता, सुरक्षिततेचे प्रश्न, कमी उत्पन्न, असंघटित क्षेत्रातील रोजगार, घरगुती जबाबदाऱ्या, आरोग्यविषयक समस्या, महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी स्वयंरोजगार, कौशल्यविकास, बचत गट आणि रोजगाराच्या संधी महत्त्वाच्या ठरतात.

6) बालमजुरीची समस्या

गरीबी आणि कुटुंबाचे कमी उत्पन्न यामुळे काही मुलांना शिक्षणाऐवजी काम करावे लागू शकते. बालमजुरीमुळे मुलांच्या शारीरिक, मानसिक आणि शैक्षणिक विकासावर परिणाम होतो. बालमजुरी कमी करण्यासाठी: कुटुंबाचे आर्थिक सक्षमीकरण, शिक्षणाची उपलब्धता, शालेय सहाय्य, सामाजिक सुरक्षा या उपायांची आवश्यकता असते.

7) पर्यावरणीय समस्या

झोपडपट्ट्यांमध्ये पर्यावरणीय समस्या गंभीर स्वरूपाच्या असू शकतात. प्रमुख समस्या, उघड्यावर कचरा, सांडपाण्याचा निचरा नसणे, पाण्याचे प्रदूषण, हवेचे प्रदूषण, प्लास्टिक कचरा, जलस्रोतांचे प्रदूषण, डासांची वाढ यामुळे केवळ झोपडपट्टीतील लोकांवरच नव्हे तर आसपासच्या संपूर्ण शहरी परिसरावर परिणाम होतो.

8) सामाजिक विषमता

झोपडपट्टी ही शहरातील सामाजिक विषमतेचे स्पष्ट उदाहरण आहे. एकाच शहरात एका बाजूला: उंच इमारती, मोठी घरे, चांगले रस्ते, आधुनिक रुग्णालये, दर्जेदार शाळा असतात, तर दुसऱ्या बाजूला: लहान घरे, अपुरा पाणीपुरवठा, स्वच्छतेचा अभाव, असुरक्षित रोजगार असलेली वस्ती असते. ही परिस्थिती आर्थिक विषमता आणि सामाजिक विभाजन स्पष्ट करते.

9) गुन्हेगारी आणि सामाजिक समस्या

झोपडपट्टी म्हणजे गुन्हेगारीचे केंद्र असे म्हणणे चुकीचे आहे. झोपडपट्टीतील बहुसंख्य नागरिक मेहनती आणि सामान्य जीवन जगणारे असतात. तथापि, गरीबी, बेरोजगारी, सामाजिक वंचितता, व्यसनाधीनता आणि असुरक्षित वातावरण यांसारख्या परिस्थिती काही ठिकाणी सामाजिक समस्या वाढवू शकतात. म्हणून समस्या झोपडपट्टीतील लोकांमध्ये नसून अनेकदा त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीत असते.

10) झोपडपट्ट्यांचा शहरी अर्थव्यवस्थेतील सहभाग

झोपडपट्टीतील नागरिक शहरासाठी महत्त्वाचे मनुष्यबळ पुरवतात. ते अनेक प्रकारची कामे करतात: बांधकाम, स्वच्छता, घरगुती सेवा, वाहतूक, लघु व्यवसाय, हॉटेल व खानावळ क्षेत्र, औद्योगिक कामे, विक्री व सेवा क्षेत्र त्यामुळे झोपडपट्टीतील लोकांना केवळ “समस्या” म्हणून पाहण्याऐवजी शहराच्या अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वाचा घटक म्हणून पाहणे आवश्यक आहे.

11) झोपडपट्टी आणि शहरी समाज

झोपडपट्टी ही शहराच्या सामाजिक संरचनेचा एक भाग आहे. शहराचा विकास सर्व घटकांना समान संधी देत नसेल तर सामाजिक विभाजन वाढते. शहरातील आर्थिक विकासाचा लाभ सर्वांना समान प्रमाणात मिळण्यासाठी: सामाजिक न्याय + आर्थिक समावेशन + परवडणारे गृहनिर्माण + मूलभूत सुविधा यांची आवश्यकता आहे.

12) झोपडपट्टी निर्मूलन आणि झोपडपट्टी सुधारणा

पूर्वी झोपडपट्ट्या हटवून नागरिकांना दुसऱ्या ठिकाणी हलविण्याला अधिक महत्त्व दिले जात असे. परंतु केवळ झोपडपट्टी हटवल्याने समस्या संपत नाही. कारण रहिवाशांचे: रोजगाराचे ठिकाण, मुलांची शाळा, सामाजिक संबंध, बाजारपेठ, वाहतूक या सर्व गोष्टी त्यांच्या विद्यमान परिसराशी जोडलेल्या असतात. म्हणून झोपडपट्टी सुधारणा (Slum Upgradation) हा अधिक सहभागी आणि शाश्वत दृष्टिकोन मानला जातो.

6. झोपडपट्टी सुधारण्यासाठी उपाय

1) परवडणारी घरे

कमी उत्पन्न गटासाठी स्वस्त आणि सुरक्षित घरे उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

2) मूलभूत नागरी सुविधा

प्रत्येक झोपडपट्टीमध्ये: स्वच्छ पाणी, वीज, रस्ते, स्वच्छतागृहे, सांडपाणी व्यवस्था, कचरा व्यवस्थापन यांची उपलब्धता सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे.

3) आरोग्य सुविधा

प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, आरोग्य शिबिरे, लसीकरण आणि मातृ-बाल आरोग्य सेवा उपलब्ध करून द्याव्यात.

4) शिक्षण

मुलांना शाळेत दाखल करणे, शाळा सोडण्याचे प्रमाण कमी करणे आणि कौशल्य शिक्षणाची संधी देणे आवश्यक आहे.

5) रोजगारनिर्मिती

कौशल्यविकास, लघुउद्योग, स्वयंरोजगार आणि रोजगार प्रशिक्षणाद्वारे आर्थिक स्थिती सुधारता येते.

6) महिलांचे सक्षमीकरण

महिला बचत गट, स्वयंरोजगार, कौशल्य प्रशिक्षण आणि आर्थिक सहाय्य यांना प्रोत्साहन द्यावे.

7) सामाजिक सुरक्षा

गरीब कुटुंबांसाठी विविध सामाजिक सुरक्षा योजनांचा प्रभावी लाभ मिळवून देणे आवश्यक आहे.

8) रहिवाशांचा सहभाग

झोपडपट्टी सुधारणा किंवा पुनर्विकास करताना स्थानिक रहिवाशांचा सहभाग महत्वाचा आहे. त्यांच्या गरजा आणि समस्यांचा विचार करून नियोजन केले पाहिजे.

9) झोपडपट्टी पुनर्वसन

झोपडपट्टी पुनर्वसन म्हणजे झोपडपट्टीतील रहिवाशांना अधिक सुरक्षित आणि चांगल्या निवासाची सुविधा उपलब्ध करून देणे.

पुनर्वसन करताना पुढील बाबी महत्वाच्या आहेत:

- रहिवाशांचे हक्क सुरक्षित करणे.
- रोजगाराच्या ठिकाणापासून खूप दूर स्थलांतर टाळणे.
- शाळा, रुग्णालये आणि वाहतूक सुविधा उपलब्ध करणे.
- नवीन घरांची गुणवत्ता सुनिश्चित करणे.
- रहिवाशांना निर्णयप्रक्रियेत सहभागी करणे.
- पुनर्वसनानंतरच्या देखभालीची व्यवस्था करणे.

10) झोपडपट्टी सुधारणा करताना येणाऱ्या अडचणी

झोपडपट्टी सुधारणा ही सोपी प्रक्रिया नाही. तिच्यासमोर अनेक अडचणी असतात.

प्रमुख अडचणी

जमिनीच्या मालकीचे प्रश्न, निधीची कमतरता, वाढती लोकसंख्या, अनधिकृत बांधकाम, पुनर्वसनासाठी योग्य जागेचा अभाव, रहिवाशांचा विस्थापनाचा धोका, सरकारी विभागांमधील समन्वयाचा अभाव, राजकीय हस्तक्षेप, पुनर्वसनानंतर देखभालीचा प्रश्न या सर्व समस्यांवर दीर्घकालीन नियोजन आवश्यक आहे.

11) शासनाची भूमिका

झोपडपट्टी समस्येचे निराकरण करण्यासाठी शासनाची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. **शासनाने:** परवडणारी घरे उपलब्ध करावीत. झोपडपट्ट्यांमध्ये मूलभूत सुविधा पुरवाव्यात. सार्वजनिक आरोग्य सेवा वाढवाव्यात. शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध कराव्यात. रोजगार व कौशल्यविकासाला प्रोत्साहन द्यावे. सामाजिक सुरक्षा योजनांचा लाभ पोहोचवावा. शहरी नियोजनामध्ये गरीबांसाठी जागा निश्चित करावी. पुनर्वसन प्रक्रियेत पारदर्शकता ठेवावी. भारतामध्ये शहरी गरीब आणि कमी उत्पन्न गटासाठी विविध गृहनिर्माण व शहरी विकासाच्या योजना राबवल्या जातात. अशा योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि लाभाभ्यापयित पोहोच महत्वाची आहे.

12) स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका

सरकारबरोबरच स्वयंसेवी संस्था झोपडपट्टी सुधारण्यात महत्वाचे योगदान देऊ शकतात. त्या पुढील क्षेत्रांत काम करू शकतात: शिक्षण, आरोग्य, महिला सक्षमीकरण, कौशल्यविकास, बालकल्याण, स्वच्छता, जनजागृती, कायदेशीर मार्गदर्शन, स्वयंरोजगार

13) झोपडपट्टी समस्येवर समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून झोपडपट्टी ही व्यक्तीच्या वैयक्तिक अपयशाची परिणती नसून **सामाजिक आणि आर्थिक संरचनेशी संबंधित समस्या** आहे. जर शहरात: रोजगाराच्या संधी असतील, पण परवडणारी घरे नसतील, आर्थिक विकास असेल, पण उत्पन्नातील विषमता मोठी असेल, आधुनिक सुविधा असतील, पण त्या सर्वांना समान उपलब्ध नसतील, तर सामाजिक विषमता निर्माण होणे स्वाभाविक आहे. त्यामुळे झोपडपट्टीचा अभ्यास करताना व्यक्तीला दोष देण्याऐवजी **शहरी अर्थव्यवस्था, गृहनिर्माण धोरण, स्थलांतर, रोजगार बाजार आणि सामाजिक विषमता** यांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

झोपडपट्टीची समस्या एका योजनेने किंवा एका संस्थेने सोडवता येणार नाही. त्यासाठी बहुआयामी धोरण आवश्यक आहे.

14) दीर्घकालीन उपाय

- नियोजित नागरीकरण: शहरांच्या वाढीचा अंदाज घेऊन आधीच गृहनिर्माण व पायाभूत सुविधांचे नियोजन करणे.
- परवडणारे गृहनिर्माण: कमी उत्पन्न गटासाठी मोठ्या प्रमाणावर सुरक्षित घरे उपलब्ध करणे.
- रोजगाराचे विकेंद्रीकरण: सर्व रोजगार शहराच्या मध्यवर्ती भागात केंद्रित न करता उपनगरांमध्येही रोजगारनिर्मिती करणे.
- ग्रामीण विकास: ग्रामीण भागात रोजगार, शिक्षण आणि आरोग्य सुविधा वाढविल्यास अनावश्यक स्थलांतर कमी होऊ शकते.
- कौशल्यविकास: झोपडपट्टीतील युवकांना बाजारपेठेच्या गरजेनुसार कौशल्य प्रशिक्षण देणे.
- सामाजिक समावेशन: गरीब नागरिकांना शहराच्या विकास प्रक्रियेत सहभागी करून घेणे.

15) झोपडपट्टीकडे पाहण्याचा आधुनिक दृष्टिकोन

झोपडपट्टीकडे केवळ “शहरातील घाणेरडी वस्ती” म्हणून पाहणे योग्य नाही. झोपडपट्टीतील लोक हे शहराचे नागरिक आहेत आणि त्यांनाही **सन्मानाने जगण्याचा, सुरक्षित निवासाचा, शिक्षणाचा, आरोग्याचा आणि रोजगाराचा अधिकार** आहे. झोपडपट्टीतील नागरिक शहराच्या अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. त्यामुळे धोरणे तयार करताना त्यांच्या सहभागाला आणि हक्कांना महत्त्व दिले पाहिजे.

7. समारोप

झोपडपट्टीचा प्रश्न सोडवणे आवश्यक आहे कारण त्याचा संबंध थेट: सार्वजनिक आरोग्याशी, शहरी विकासाशी, सामाजिक न्यायाशी, पर्यावरणाशी, शिक्षणाशी, रोजगाराशी, महिलांच्या सुरक्षिततेशी आणि बालकल्याणाशी येत असतो.

संदर्भग्रंथ

- [1] Ramachandran, R. (1989). *Urbanisation and urban systems in India*. Oxford University Press.
- [2] Rao, M. S. A. (Ed.). (1974). *Urban sociology in India*. Orient Longman.
- [3] Sharma, R. N. (1992). *Urban sociology*. Surjeet Publications.
- [4] Sivaramakrishnan, K. C., Kundu, A., & Singh, B. N. (2005). *Handbook of urbanization in India*. Oxford University Press.
- [5] UN-Habitat. (2003). *The challenge of slums: Global report on human settlements 2003*. Earthscan.